

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 12 (1997)

Οθωμανικός πολιτικός σύνδεσμος και αρμένικο φιλοσυνταγματικό και φιλοδημοκρατικό κόμμα: Ενθοκεντρικά αιτήματα και πολιτικός φιλελευθερισμός

Σταύρος Θ. Ανεστίδης

doi: [10.12681/deltiokms.81](https://doi.org/10.12681/deltiokms.81)

Copyright © 2015, Σταύρος Θ. Ανεστίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ανεστίδης Σ. Θ. (1997). Οθωμανικός πολιτικός σύνδεσμος και αρμένικο φιλοσυνταγματικό και φιλοδημοκρατικό κόμμα: Ενθοκεντρικά αιτήματα και πολιτικός φιλελευθερισμός. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12, 189-201. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.81>

ΣΤΑΥΡΟΣ Θ. ΑΝΕΣΤΙΑΔΗΣ

ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΑΡΜΕΝΙΚΟ ΦΙΛΟΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ: ΕΘΝΟΚΕΝΤΡΙΚΑ
ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ*

*Μνήμη Κωνσταντίνου Ταχιντζή, ιατροῦ
(Κωνσταντινούπολη 1940 – Ἀθήνα 1997)*

Τρία ιδεολογικά ρεύματα αποτυπώθηκαν, κατά κύριο λόγο, ἐπὶ τοῦ πολυεθνικοῦ ἱστοῦ τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας πρὸς τὴν ἀνατολὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα: α) ὁ Πανισλαμισμός, ὁ ὁποῖος ἐπεδίωκε νὰ ἀναδείξει τὸν σουλτάνο-χαλίφη ὡς τὸν πραγματικὸ ἀρχηγὸ τῶν μουσουλμάνων καὶ ὡς ἐπικεφαλῆς τοῦ ἱεροῦ πολέμου ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων τοῦ ἰσλαμισμοῦ· β) ὁ Παντουρρανισμός, ἰδεολογία Τουρκομάνων διανοουμένων ἐξόριστων ἀπὸ τὴ Ρωσία, ὁ ὁποῖος καλλιεργοῦσε τὸ ὄραμα τῆς ἀναβίωσης τοῦ κράτους τοῦ Τζεγκκίζ-Χάν καὶ τῆς ἑνώσεως ὅλων τῶν Τούρκων μὲ τὴν ἐξάλειψη τῶν μὴ μουσουλμανικῶν κοινοτήτων τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας καὶ γ) ὁ Ὄθωμανισμός, ὁ ὁποῖος πρέσβευε τὴ νομιμοφροσύνη πρὸς τὸν ἐκάστοτε ἐκπρόσωπο τῆς δυναστείας τοῦ Ὁσμάν καὶ τὴν κατάργηση τῶν διακρίσεων σὲ βάρος τῶν ἀλλοθρήσκων, ἀποψη τὴν ὁποία θὰ ἐνστερνίζονταν ἀργότερα καὶ οἱ φιλελεύθεροι ὁπαδοὶ τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας.

Ἀναλυτικότερα, οἱ προγραμματικὲς ἀρχές τοῦ ρεύματος τῶν Νέων Ὄθωμανῶν διακήρυτταν: α) τὴν ἰσότητα τῶν μελῶν τῆς Ὄθωμανικῆς Κοινότητος (Ümmet-i Osmaniye) καὶ τὴν κατοχύρωση τῶν ἐλευθεριῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων τους· β) τὴ συσπείρωση τῶν μελῶν τῆς Κοινότητος μὲ τὴν καλλιέργεια μιᾶς κοινῆς πατριωτικῆς συνείδησης· γ) τὴ μετατροπὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ πολιτεύματος σὲ συνταγματικὴ μοναρχία.¹ Ἐν τούτοις, ἡ σύ-

* Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ πληρέστερη μορφή ἀνακοίνωσης στὸ Διεθνὲς Συνέδριο *Ἕλληνες καὶ Ἀρμένιοι στὴν ΝΑ Εὐρώπη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία κατὰ τὸν 19ο καὶ 20ο αἰῶνα: Ζητήματα συμβίωσης καὶ ἐπιβίωσης*, ποὺ διοργανώθηκε ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου καὶ τὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ διεξήχθη στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ 31.10-2.11.1994.

1. Βλ. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization*

ζευξη συστατικών στοιχείων της δυτικής πολιτικής κοινότητας (ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες, συντεταγμένη πολιτική εξουσία) με βασικές αρχές και αντιλήψεις του ισλαμισμού ως προκρίματος πολιτισμικής αναστύλωσης του καταρρέοντος αυτοκρατορικού οικοδομήματος, παρέμεινε ένα ευφάνταστο έγχειρσμα των Νέων Όθωμανών μετά την πρόωρη διάλυσή τους από τη χαμητική απολυταρχία. Ο Όθωμανισμός υπονομεύθηκε γρήγορα από το διάδοχο νεοτουρκικό κίνημα, το οποίο, αν και στηρίχθηκε στην ίδια περίπου κοινωνική βάση, αναζήτησε τη σύζευξη της ιδιότητας του πιστού του Ισλάμ με την εθνική ταυτότητα του Τούρκου.² Παρ' ότι το σύνταγμα του 1908 κατοχύρωνε την ισοπολιτεία μεταξύ των λαών της Αυτοκρατορίας αποσπώντας τον ένθουσιασμό και την υποστήριξη των εθνотήτων, τις οποίες παρέσχυαν δηλώσεις των ηγετών των Νεοτούρκων περί «άδελφών όθωμανών με ίσα δικαιώματα»,³ κατ' ουσίαν, το νεοτουρκικό κίνημα αποτέλεσε τη συνέχεια της μεταρρυθμιστικής παράδοσης του 19ου αιώνα, ή όποια αποσκοπούσε στη διατήρηση της άκραιότητας της Αυτοκρατορίας με μία μεθοδική επιχείρηση κατίσχυσης του τουρκικού γένους.⁴

Η έλληνοοθωμανική προοπτική, ή όποια είχε αρχίσει να διαγράφεται μετά από τις επιπτώσεις του Κριμαϊκού Πολέμου, νομίζω ότι αποτελεί, έν

of Turkish political ideas, Πρίνστον, Νιού Τζέρσι 1962, ιδίως σσ. 10-80· Niyazi Berkes, *The development of secularism in Turkey*, Μόντρεαλ, 1964, σσ. 208-214 (στην τουρκική έκδοσι: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Κωνσταντινούπολη ά.έ., σσ. 277-297)· Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*, Κωνσταντινούπολη² 1979, σσ. 53-67.

2. Βλ. τη χρήση της έννοιας του «έθνοκρατισμού» αναφορικά προς την ιδεολογία και την πολιτική των Νεοτούρκων από τον Μιλτ. Χριστοδουλίδη, *Τό Σύνταγμα έν Τουρκία και τά πρόνόμια του Έλληνισμού*, Άθήνα 1908, σ. 9.

3. Βλ. Α. Χ. Χαμουδοπούλου, *Η Νεωτέρα Φιλική Έταιρεία (Άγνωστοι σελίδες της Έθνικής μας Ιστορίας)*. Ίων Δραγούμης - Άθανάσιος Σουλιάτης-Νικολαΐδης - Γεώργιος Μπούσιος, Άθήνα 1946, σ. 9: «Όταν ήλθαν οί Νεότουρκοί εκήρξαν τό Εύαγγέλιο της συναδελφώσεως. Ο Έμβερ Βέης, ένας από τούς αρχηγούς της Έπαναστάσεως, εκήρξε σ' ένα λόγο του: Άδέν υπάρχουν πιά Έλληνες, Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Μουσουλμάνοι. Κάτω από τόν αυτό γαλανό ουρανό είμεθα όλοι ίσοι. Κανχόμαστε ότi είμαστε Όθωμανοί».

4. Για τό κίνημα των Νεοτούρκων ή έπιστημονική συμβολή άφορά κυρίως στούς Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Όξφόρδη 1969· Eric Jan Zürcher, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Λέντεν 1984 και Şerif Mardin, *Jön Türklerin siyasi fikirleri, 1895-1908*, Κωνσταντινούπολη 1989. Ένδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ή μη όλοκληρωμένη εργασία του Μ. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, Κωνσταντινούπολη [1985:]. Ός προς τά πραγματολογικά του στοιχεία, παραμένει πάντοτε χρήσιμο τό βιβλίό του Ahmet Bedevi Kuran, *Inkilâp tarihimiz ve Jön Türkler*, Κωνσταντινούπολη 1945. Ο Yakup Kadri Karaosmanoğlu, στό ιστορικό του μυθιστόρημα *Hüküm Gecesi*, Κωνσταντινούπολη² 1987 αποκαλύπτει άρκετές πτυχές της παρασηνιακής δράσης της όργάνωσης.

πολλοῖς, τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ ἴδιου νομίσματος. Ἔδινε μίαν εὐλογία ἀπόκριση στὸν ἐλλαδικὸ μεγαλοῖδεατισμὸ, ἐκφράζοντας ταυτόχρονα καὶ τὴν ἐλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ δόγματος ἀκεραιότητος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὡς πολιτικὴ βούληση, ὁ Ἑλληνοοθωμανισμὸς καταδείκνυε τὴν πρόθεση τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὸν ἐκπολιτιστικὸ προσορισμὸ τοῦ Τανζιμάτων καὶ νὰ ἀξιοποιήσει τὶς μεταρρυθμίσεις, συγκαλύπτοντας ἀφ' ἑτέρου καὶ μὲ ἐπιδέξιο τρόπο, τὶς μὴ ἐξαιρετέες προσδοκίες γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀνατολή.

Ἀρκετοὺς ἐκφραστὲς τοῦ ἐλληνοοθωμανικοῦ ἰδανικοῦ στέγασε ἡ «Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως» τῶν Ἀθανασίου Σουλιώτη-Νικολαΐδη καὶ Ἰωνος Δραγούμη, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε ἀρχικὰ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει, μέσα ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα, τὴ βουλγαρικὴ διείσδυση στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη καὶ στὴ συνέχεια ἀφοσιώθηκε στὴν ἐπινόηση τῆς μεταμόρφωσης τῆς Αὐτοκρατορίας σὲ ἓνα πολυεθνικὸ κράτος, ὅπου ἡ ἰσότης καὶ ἡ ἀδελφότητα θὰ ἐπικρατοῦσαν χάριν τῶν πολιτιστικῶν δεσμῶν καὶ τοῦ κοινοῦ πεπρωμένου τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς.⁵ Ἡ Ὁργάνωσις διέθετε βεβαίως καὶ τὸ «Ἰδανικόν» τῆς —προσγραφόμενο κυρίως στὸν ἐθνοκεντρικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ Δραγούμη— δηλαδή, τὴν χάριν τῆς εὐφύας, τῆς δημιουργικῆς του φαντασίας καὶ τῆς δραστηριότητάς του ὑπερίσχυση τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου στὸ «Ἀνατολικὸν Κράτος».⁶

Στὸ ὀθωμανικὸ σύνταγμα τοῦ 1908, τὸ ὁποῖο θὰ κατοχύρωνε τὴν ἰσοπολιτεία μεταξὺ τῶν millet τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀνεῦρε ἡ Ὁργάνωσις τὸ πολιτικὸ βάθος γιὰ τὴν κατὰστροφη τῶν σχεδίων τῆς. Ἐφ' ὅσον τὸ νέο καθεστὼς ἐμφορεῖτο ἀπὸ ἰδέες γιὰ τὴ συνεργασία τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, δημιουργοῦντο προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς εὐρύτερης συμμετοχῆς στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου,⁷ τὸ ὁποῖο ἀντιπροσώπευε σημαντικὸ τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ διέθετε ὑπολογίσιμη οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια. Γιὰ τὴν ἐπιτυχέστερη ἐνσωμάτωσή τῆς στὸ ὀθωμανικὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ γίγνεσθαι ἡ Ὁργάνωσις ἐπεδίωξε βεβαίως τὴ μύηση τῶν κα-

5. Βλ. Ἀθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ἐπιμέλεια: Θάνος Βερέμης – Κατερίνα Μπούρα, Ἀθήνα-Γιάννινα 1984, σ. 61. Πρβλ. N. Nicolaidès, *Les Grecs et la Turquie*, Βρυξέλλες 1910, σ. 138. Βλ. ἐπίσης A.J. Panayotopoulos, «The 'Great Idea' and the vision of Eastern Federation: A propos of the views of I. Dragoumis and A. Souliotis-Nicolaidis», *Balkan Studies* 21/2 (1980), σσ. 331-365, καὶ Θάνος Βερέμης, «Ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ κράτος στὸ ἔθνος δίχως κράτος. Τὸ πείραμα τῆς Ὁργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», *Ἑθνικὴ ταυτότητα καὶ ἐθνικισμὸς στὴ νεότερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1997, σσ. 27-52.

6. Βλ. Ἀ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, ὁ.π., σσ. 62-64· Α. Χ. Χαμουδοπούλου, ὁ.π., σ. 10. Πρβλ. Charles Bigot, *Grèce-Turquie-Le Danube*, Παρίσι 1886, σσ. 269-271.

7. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. τὸ πλέον κατατοπιστικὸ ἄρθρο τοῦ Ἀλέξη Ἀλεξανδρῆ, «Οἱ Ἕλληνες στὴν ὑπηρεσία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, 1850-1922», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἑθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 23 (1980), σσ. 365-404.

ταλλήλων προσώπων, όπως δημοσιογράφους, μέλη συλλόγων, εκκλησιαστικούς επιτρόπους κ.λπ. «Διὰ τὰ ἐξ ἑνὸς φανερόν ἀντιπρόσωπον τῆς πολιτικῆς τῆς», όπως μᾶς ἀναφέρει ὁ Σουλιώτης, «ἐσύστησε τὸν Ὀθωμανικὸν Πολιτικὸν Σύνδεσμον Κωνσταντινουπόλεως». Ἀργότερα, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1910, ὡς συνέπεια τῆς ἀπαγόρευσης ἰδρύσεως πολιτικῶν συλλόγων μὲ ἰδιαίτερη ἐθνικὴ ἀπόχρωση, ὁ κοιματικὸς αὐτὸς σχηματισμὸς μετονομάσθηκε σὲ «Συνταγματικὸ Πολιτικὸ Σύνδεσμο». Τὰ ἰδρυτικὰ καὶ πλεον ἐνεργητικὰ μέλη τοῦ ἦταν μυημένοι τῆς Ὁργάνωσης. Πρόεδρος ἐξελέγη ὁ ἱατρός Ἀλέξ. Καμπούρογλου, ἐνῶ ὡς μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ἀναδείχθηκαν οἱ Σ. Καζανόβας, Χρ. Χαραλαμπίδης, Ι. Βαλαῆς, Ἀλέξ. Σινιόσογλου κ.ἄ.⁸

Ἐν μέσῳ τῶν κλυδωνισμῶν τοῦ Βαλκανικοῦ Πολέμου τὰ ἡνία τοῦ Συνδέσμου ἀνέλαβε ὁ ἀντιμαχόμενος τοὺς Νεότουρκους, βουλευτὴς Σερβίων Γεώργιος Μπούσιος ἐπισφραγίζοντας ἔτσι τὴν ἀπροκάλυπτη πλέον στάση τοῦ σωματείου ὑπὲρ τῆς διεκδίκησης τῆς ἐθνικῆς αὐτονομίας. Εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ ἀποστροφή τοῦ Μπούσιου κατὰ τὴ λογοδοσίαν τοῦ ἐνώπιον συνεταιίρων του: «Αὐτὰ εἶχον νὰ οἶς εἶπω. Μὲ πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ ἔθνους, τὸ συννομισθὲν εἰς τὸ ὑπόμνημα τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν, μὲ πολιτικὴν ὄχι ραγιαδισμόν, ἀναξιοπρεπῆ καὶ ἀνωφελῆ δι' ἡμᾶς, ὕπουλον δὲ διὰ τὸ Κράτος, ἀλλὰ πολιτικὴν εἰλικρινοῦς φιλίας πρὸς τὰς ἄλλας ἐθνοτήτας καὶ μετὰ παρρησίας λέγουσαν εἰς τοὺς κρατοῦντας, ὅτι ὁ μόνος τρόπος, ἵνα σωθῶσι καὶ αὐτοί, εἶνε νὰ δεχθῶσιν εἰλικρινῶς τὴν αὐθυπαρξίαν τῶν ἐθνοτήτων καὶ ἰσοπολιτείαν τινὰ αὐτῶν, ἠϋξήσαμεν τὸ γόητρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐκάμαμεν ἐλευθερωτέρας τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων, ἀνεκόψαμεν τὰ σχέδια περὶ ἀποσυνθέσεως τῶν ἐθνοτήτων, ἐθέσαμεν τὰς βάσεις τῆς θετικωτέρας ἀποδοχῆς τοῦ προγράμματος ἡμῶν. Ἄν τὸ Κράτος τοῦτο δὲν καταστραφῇ, εἶνε ἀδύνατον νὰ μὴ ἐπιτύχη τὸ πρόγραμμά μας. Ἄν δὲν καταστραφῇ, ἡ ἐθνότης μας οὕτω θὰ περισωθῇ». ⁹ Ὁ Παῦλος Καρολίδης πάντως θεωροῦσε ὅτι ἡ συγκρότηση ἐλληνικοῦ πολιτικοῦ κόμματος ὑπῆρξε πράξις «ἀτυχεστάτη, ἀπερίσκεπτος καὶ κατὰ βάθος ἀντεθνικὴ», ἐφ' ὅσον κατακερμάτιζε τὴν «ἠθικὴν καὶ ἐθνικῶς ἠνωμένην» κοινοβουλευτικὴν ὁμάδα, ἀποτρέποντάς τιν ἀπὸ συντονισμένη, συγκροτημένη καὶ δυναμικὴ πολιτικὴ δράσις.¹⁰ Ἀντίθετος πρὸς τὸν Σύνδεσμο ὑπῆρξε καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ', βεβαίως γιὰ τοὺς δικούς του λόγους. Ἀνησυχοῦσε ὁ Προκαθήμενος τῶν Ὁρθοδόξων λόγῳ τῶν ἐπιδιώξεων τῶν κοιματικῶν νὰ ἐμπλέξουν τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ στὰ σχέδιά τους. Πιστὸς στὴν ἐθναρχικὴ

8. Βλ. Α. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *ὁ.π.*, σ. 72.

9. Βλ. Γεωργίου Μπούσιου, *Τὸ Πολιτικὸν Πρόγραμμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν Τουρκίᾳ*, [Κωνσταντινουπόλη] 1912, σσ. 24-25.

10. Βλ. Παῦλος Καρολίδης, *Λόγοι καὶ Ὑπομνήματα*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1913, σσ. 222, 332-333.

παράδοση της Τουρκοκρατίας αρνούνταν τη μετατροπή του κατ' ἑξοχὴν πνευματικοῦ καὶ ὀργανωτικοῦ θεσμοῦ τῶν Ὁρθόδοξων σὲ ὄργανο ἐθνοκεντρικῶν πολιτικῶν σκοπιμοτήτων.¹¹ Ἀλλωστε, ἐξ ἀρχῆς δὲν εἶχε ἐπιδείξει ἐμπιστοσύνη οὔτε πρὸς τοὺς ἰθύνοντες τῆς Ὁργάνωσης οὔτε πρὸς τὸ πολιτικό τους πρόγραμμα. Σημειῶνω ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἀπόκριση τοῦ Ἰωακείμ σὲ πολιτικῆς ὑφῆς σύσταση τοῦ Σουλιώτη-Νικολαΐδη: «Τί πρόγραμμα θέλετε νὰ ἔχη τὸ Πατριαρχεῖο; Τὸ Πατριαρχεῖο ἔχει παραδόσεις, ἔχει δίκαια καὶ προνόμια. Ὑπάρχει πάντα μέσα σὲ τουρκικὸ κράτος, εἴμεθα ὀλιγαριθμότεροι καὶ ἀσθενέστεροι... Τὸ Πατριαρχεῖο ἓνα πρόγραμμα μπορεῖ νὰ ἔχη, νὰ περισώσει, ὅπως ἀνέκαθεν, τὰ δίκαια καὶ τὰ προνόμιά του καὶ νὰ ἐλπίζει».¹²

Εἴπαμε ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο ἐπεδίωκε σθεναρῶς νὰ περιφρουρήσει τὴν πνευματικὴ του ἡγεμονία καὶ νὰ διασώσει τὴν Ὁρθόδοξη παρακαταθήκη ἀποκρούοντας φαινόμενα ποὺ συνέβαλλαν στὴν προϊούσα ἐκκοσμίκευση τοῦ ποιμνίου του. Ὁ Ἰωακείμ Γ' ἰδίως ἀνήγαγε τὸ κακὸ στοὺς Γενικοὺς Κανονισμοὺς τοῦ 1860, οἱ ὅποιοι θεμελίωναν τὴ σύμπραξη κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ὡς πρὸς τὴ διαχείριση τοῦ συλλογικοῦ πεπρωμένου τοῦ Ὁρθόδοξου γένους.¹³

Στὴν ἐτερόδοξη Ἀρμενικὴ Ἐκκλησία ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων ὑπῆρξε διαφορετικὴ. Μὲ τοὺς Γενικοὺς Κανονισμοὺς ἀπλῶς ἐπισφραγίστηκε ἡ προϊούσα αὔξηση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου καὶ ἡ ἀντίστοιχη περιστολὴ τῆς δικαιοδοσίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας. Ἡ πλήρης πάντως παραγκώνιση τοῦ κλήρου δὲν κατέστη δυνατὴ λόγω τῆς ἀρνησικυρίας τῆς ὀθωμανικῆς κυβέρνησης. Στὴν ἐκδοχὴ τους αὐτῇ, οἱ Κανονισμοὶ χαρακτηρίστηκαν ὡς ἐξουσία «κράτους ἐν κράτει». Ἐν τέλει, τὸ 1863, ἐπικυρώθηκε ἓνας καταστατικὸς χάρτης, ὁ ὁποῖος διοργάνωνε τὴν ἀρμενικὴ κοινότητα ἐπὶ κοσμικῆς βάσεως, ἐξασφάλιζε τὴν ἐσωτερικὴ τῆς ἐλευθερία καὶ ἔθετε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴ διάσωση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Στὸ καταστατικὸ κείμενο, οἱ ἀρχές αὐτὲς διαχύθηκαν εὐστοχα μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους, προσγραφομένης στὴν πολιτικὴ παρακαταθήκη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, καθὼς καὶ μὲ ἀναφορὲς περὶ καθηκόντων τῶν ἀτόμων πρὸς τὸ ἔθνος καὶ ἀντιστρόφως, περὶ δικαιοσύνης, νομιμότητας καὶ περὶ ἀντιπροσωπευτικῆς ἐθνικῆς διοίκησης.¹⁴ Προϊόντος τοῦ χρόνου, οἱ Κανονισμοὶ

11. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. ἀναλυτικότερα στὴν ἀνέκδοτη διδακτορικὴ μου διατριβὴ *Ἡ ἐθναρχικὴ παράδοση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ ὁ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών*, Ἀθήνα 1993, σσ. 33-162.

12. Βλ. Ἀθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, ὁ.π., σσ. 70-71. Πρὸβλ. τὴν ἀπόκριση τοῦ Ἰωακείμ Γ' πρὸς ἑλληνοὐθωμανοὺς βουλευτές, Π. Καρολίδης, ὁ.π., σ. 336 καὶ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1882-1883), σ. 365.

13. Βλ. Στ. Θ. Ἀνεστίδης, ὁ.π., σσ. 55-57.

14. Βλ. «Règlement de la Communauté Arménienne Grégorienne» στὸ Inayetullah Cemal Özkaya, *Le peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude*, Κωνσταντινούπολη 1971, σσ. 282-294 καθὼς καὶ Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the service of*

αὐτοὶ ἀποδείχθηκαν ὁ θεμέλιος λίθος γιὰ τὴν ἀναζωογόνηση τῆς κοινοτικῆς ἐκπαίδευσης καὶ τὴν ἀναγέννηση τῶν ἀρμενικῶν γραμμάτων ἐν γένει. Μετὰ τὸ 1860, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρμενικῶν σχολείων καὶ τῶν φιλανθρωπικῶν καὶ πατριωτικῶν καθιδρυμάτων πολλαπλασιάστηκε, ἐνῶ ὁ τύπος καὶ οἱ λογοτεχνικὲς ἐκδόσεις ἀποτέλεσαν τὸν δίαυλο διὰ τοῦ ὁποῖου διαδόθηκαν οἱ φιλελεύθερες ριζοσπαστικὲς ἰδέες καὶ σφυρηλατήθηκε ἡ ἀντίδραση πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία.¹⁵ Τὸν βαθμιαῖο αὐτὸ μετασχηματισμὸ τῆς ἀρμενικῆς συνειδησιακῆς ὑπόστασης εὐστοχα χαρακτηρίζει ὁ Grigor Ardzruni, στὸ κύριο ἄρθρο του στὴν *Mushak* [Ἑργάτης], τὸ 1872: «Ἐχθὲς ἤμασταν μία ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα, σήμερον εἴμαστε πατριῶτες, αὐριο θὰ εἴμαστε ἓνα ἔθνος ἐργατῶν καὶ διανοουμένων».¹⁶

Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ, οἱ κυοφορούμενες ἐπαναστατικὲς καὶ ἀλυστρωτικὲς ὁρμὲς καρποφόρησαν ραγδαία: μόλις τὸ 1872 ἰδρύεται στὸ Βὰν ἡ «Ἐνωσις Σωτηρίας», ἐνῶ τὸ 1878 ἡ ἐταιρεία «Μαῦρος Σταυρὸς», γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν ἄλλες ὄχι εὐάριθμες ὁργανώσεις.¹⁷ Οἱ περισσότερες πάντως μικροῦ διαμετρήματος ἐν σχέσει πρὸς τὸ «Ἐπαναστατικὸ Κόμμα Χιντσακιάν» (Χιντσακιάν Χεγαποχαγκάν Γκουσακτσουντιούν) (1887) καὶ τὴν «Ἀρμενικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὁμοσπονδία» (Χαΐ Χεγαποχαγκάν Τασνακτσουντιούν) (1890). Οἱ Χιντζάκ διαπνέονταν τόσο ἀπὸ μαρξιστικὰ ἰδανικὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ἀλυστρωτικὸ ὄραμα. Ἐν τούτοις, ὁ ἐθνικισμὸς τοὺς δὲν ὑποσκέλιζε τὴν πίστη τοὺς στὰ σοσιαλιστικὰ ἰδεώδη, οὔτε βεβαίως οἱ μαρξιστικὲς τοὺς πεποιθήσεις ἐπενεργοῦσαν καταλυτικὰ ὡς πρὸς τὸν ἐθνικισμὸ τοὺς. Κατ' οὐσίαν, οἱ Χιντζάκ ἀποτελοῦσαν τὸ μόνον ἀρμενικὸ κόμμα, τὸ ὁποῖο ἐξ ἀρχῆς καὶ ἀπερίφραστα ἔθεσε ὡς σκοπὸ τοῦ τὴν ἀπελευθέρωση ὁλόκληρης τῆς Ἀρμενίας.¹⁸ Ἀνάλογες ἰδεολογικὲς ἀφετηριὲς καὶ πολιτικὲς στοχεύσεις ἀφοροῦν καὶ στὴν «Ὁμοσπονδία» (1890), στὴν ὁποία συγχωνεύθηκαν διάφορες, ρωσικῆς προέλευσης κυρίως, ἐπαναστατικὲς ὁμάδες. Μὲ τὸ πολιτικὸ τῆς «Μανιφέστο» διακήρυττε ὅτι τὸ ἀρμενικὸ ἔθνος θὰ ἔπρεπε νὰ πά-

the Ottoman Empire, 1860-1908, Λονδίνο 1978, σσ. 3-5 καὶ Salahi Ramsdam Sonyel, *The Ottoman Armenians. Victims of Great Power Diplomacy*, Λονδίνο 1987, σσ. 21-23.

15. Βλ. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement. The development of Armenian Political Parties through the nineteenth century*, Μπέρκλεϊ καὶ Λὸς Ἀντζελες 1963, σ. 46 κ.ἐ.· H. Pasdermajian, *Histoire de l'Arménie. Depuis les origines jusqu'au Traité de Lausanne*, Παρίσι 1986, σσ. 259-288.

16. Τὸ δανείζομαι ἀπὸ τὴν L. Nalbandian, ὁ.π., σ. 48.

17. Βλ. Esat Uras, *Tarihite Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ἄγκυρα 1950, σσ. 423-433· Ἰωσήφ Γρ. Κασσεσιάν, *Ὁ ἀρμενικὸς ἀπελευθερωτικὸς ἀγὼνας (1064-1920)*, Ἀθήνα 1979, σσ. 42-46.

18. Τὸ πολιτικὸ πρόγραμμα τῶν Χιντζάκ δημοσιεύει ὁ Esat Uras, ὁ.π., σσ. 434-438. Βλ. ἐπίσης τὶς ἐπισημάνσεις τῶν Louise Nalbandian, ὁ.π., σσ. 104-131· Anaide Ter Minasian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1984, σσ. 9-11 καὶ Salahi Ramsdam Sonyel, ὁ.π., σσ. 111-114.

ψει νά εἶναι σκλάβος τῆς ληστρικῆς πολιτικῆς τῆς τουρκικῆς κυβέρνησης καί καλοῦσε τοὺς Ἀρμενίους σέ λαϊκὸ πόλεμο γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀπελευθέρωση τῆς τουρκικῆς Ἀρμενίας.¹⁹

Ἀποτελεῖ γεγονός πάντως ὅτι οἱ ἀρμενικὲς ὀργανώσεις, παρὰ τὴν ἐπαναστατικὴν τοὺς ὀρμὴ ἀφουγκράσθηκαν τὴν «ἀτμόσφαιρα, ἡ ὁποία ἐδονεῖτο ἀπὸ τὰς ἰαχάς τῆς Ὑδελφουσίνης».²⁰ Σημειώων ἐνδεικτικὰ ὅτι τὸν Αὐγούστο τοῦ 1908 ὁ πρόεδρος τοῦ Χιντζάκ Sabah-Gulian, ἀναφερόμενος στὸ πρόγραμμα τοῦ κόμματος σὲ σχέση μὲ τὴ μεταπολίτευση, τόνιζε: «Ἐμεῖς οἱ Χιντζάκ, θέτοντας τέρμα στὴν ἐπαναστατικὴ μας δραστηριότητα, ὀφείλουμε νά ἐργασθοῦμε μὲ ὅλες μας τὶς δυνάμεις γιὰ τὴν πρόοδο τῆς πατρίδος».²¹ Κυρίως ὅμως ἦταν ἡ «Ὁμοσπονδία», ἡ ὁποία ἀναδείχθηκε σὲ σύμμαχο τοῦ Κομιτάτου καὶ παρὰ τὶς αὔξουσες ἐνδείξεις τοῦ νεοτουρκικοῦ ἐξτρεμισμοῦ παρέμεινε νομιμόφρων καὶ κατὰ τὴν πολυτάραχη περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ τοῦ Πολέμου. Ἰσως ἦταν αὐτὸς ὁ κύριος λόγος ποὺ ἡ κοινοβουλευτικὴ ὁμάδα τῶν Ἀρμενίων ὑπέστη τὶς λιγότερες ἀπώλειες σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες.²² Ἐπ' αὐτοῦ ἂς δοῦμε ὅμως καὶ τὴν κρίση τοῦ Σουλιάτη-Νικολαΐδη: «Οἱ Ἀρμένηδες ἀκολουθοῦσαν πάντα τὸ Κομιτὰτο ἀπὸ μῖσος πρὸς τὸν Χαμίτ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ Τούρκου, νέου ἢ παλαιοῦ. Ἐν τούτοις, τὸ πόσον ἀνησυχοῦσαν ἀπὸ τὴν σωβινιστικὴ πολιτικὴ τοῦ Νεοτουρκικοῦ Κομιτάτου, τὸ ἔδειχναν κάθε τόσο οἱ ἐφημερίδες τους, δηλώσεις τοῦ Ἀρμενικοῦ Κομιτάτου Τασνακσαιοῦν καὶ ἐπιγραμματικὰ ἕνας λόγος τοῦ Πατριάρχου Ματθαίου Ἰσμιρλιάν: Ἐῖναι ἀνάγκη, ἔλεγε ὁ Ἰσμιρλιάν, νά σεβασθοῦν οἱ Τούρκοι τὴν θρησκείαν καὶ τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα τῶν διαφόρων ἔθνων τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους. Ἀλλοιῶς ἀλλοίμονο καὶ εἰς τὰ ἔθνη αὐτὰ ἄλλα καὶ εἰς τοὺς Τούρκους».²³

Ἐν μέσῳ τῆς εὐφορίας τοῦ μεταπολιτευτικοῦ κλίματος, τὴν ὑποστήριξε πρὸς τὰ ἰδεώδη καὶ τὶς προγραμματικὰς ἀρχὰς τῆς Νεοτουρκικῆς Ἐπανάστασης κλήθηκε νά ἐκφράσει καὶ τὸ Ἀρμενικὸ Φιλοσυνταγματικὸ καὶ Φιλοδημοκρατικὸ Κόμμα (Ramgavar). Ἐφ' ὅσον μὲ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1876 ἀποκαθίστατο, φαινομενικὰ τουλάχιστον, ἡ ἰσονομία καὶ ἡ ἰσοπολιτεία τῶν ἐθνικῶν κοινοτήτων (millet), πέρα ἀπὸ τὴ συγκατάβαση

19. Βλ. τὸ θεμελιώδες ἔργο τοῦ ἱθύνοντος νοῦ τῆς Ὁμοσπονδίας Mikayel Varandian (1874-1934), *Hay heghapokhakan Dashnaksutian Patmutiun* [Ἱστορία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐπαναστατικῆς Ὁμοσπονδίας], τόμ. 1-2, Παρίσι 1932, καὶ εἰδικότερα L. Nalbandian, ὁ.π., σσ. 151-178· A. Ter Minassian, ὁ.π., σσ. 11-14 καὶ S.R. Sonyel, ὁ.π., σσ. 123-126.

20. Ἡ περιγραφὴ ἀνήκει στὸν Κράουφορντ Πράϊς, «Τέσσαρα ἔτη νεοτουρκικῆς διοικήσεως», *Ἑλληνομῆς* 17 (1914), σ. 432.

21. Βλ. *Aspirations et agissements révolutionnaires des Comités Arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane*, Κωνσταντινουπόλη 1917, σ. 49.

22. Βλ. Arnold J. Toynbee, «The position of Armenians», *The New Europe*, τόμ. 4, ἀρ. 50 (27.IX.1917), σ. 331· S. Ramsdam Sonyel, ὁ.π., σ. 280.

23. Βλ. Ἀθανάσιος Σουλιάτης-Νικολαΐδης, ὁ.π., σ. 91.

των κομιτάτων, αναδείχθηκε τὸ Ramgavar ὥστε ἀφ' ενός, νὰ ἀπορροφήσει ἀποτελεσματικὰ τοὺς κραδασμοὺς ἀπὸ τὸν πρόσκαιρο κατευνασμό τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἀρθρώσει ἕναν ἀνανεωμένο καὶ πειστικό πολιτικό λόγο γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς μεταπολίτευσης καὶ κυρίως γιὰ τὴ διεκδίκηση, μὲ προγραμματική σαφήνεια καὶ πολιτικό ρεαλισμό, τῶν ἀνυπέρβλητων αἰτημάτων τῆς ἀρμενικῆς κοινότητας. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτό, στὴν ἰδρυτική ἀναγγελία πρὸς τὸ ὀθωμανικὸ κοινοβούλιο, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1908,²⁴ ἀφοῦ ἐκθειάζεται ἡ μεταπολίτευση ὡς γεγονός κατάλυψης τῆς ἀπολυταρχίας καὶ ὡς περίοδος εὐδαιμονίας καὶ προόδου, τονίζεται ἡ ἀναγκαιότητα συσπείρωσης ὅλων τῶν ὁργανώσεων ὑπὸ τὸ ΑΦΦΚ γιὰ τὴν τελειοποίηση τοῦ κοινού πολιτικοῦ ἀγώνα.

Ἡ ἰδεολογικὴ διακήρυξη ἐνέχει, ἀκριβῶς, τὰ στοιχεῖα ἐνὸς συγκροτημένου πολιτικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο ἀναγόμενο εὐθέως στὸ πλαίσιο ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν τοῦ μεταπολιτευτικοῦ κινήματος καταφέρει νὰ συνδυάσει τὴν ἐκφραση τῆς πολιτικῆς βούλησης γιὰ τὴν περιφρούρηση καὶ ἐπιβίωση τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος μὲ τὶς διεκδικήσεις γιὰ τὴ σφρηχλάτηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, τὴν βελτίωση τοῦ κοινοτικοῦ καθεστώτος καὶ τὴν αὐξηση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἀρμενικοῦ στοιχείου.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία ἔχει ὡς ἀφετηρία τὴν ἀνασκευὴ τῆς ἰδεολογίας τοῦ Ὀθωμανισμοῦ: «Μία πολιτική, ἡ ὁποία στηρίζεται στὴν ἐξάλειψη τῶν διαφορῶν καταγωγῆς, θρησκείας, γλώσσας, ἱστορίας, ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν ἐθνότητων καὶ τὴν συνένωσή τους ὑπὸ τὴν κοινὴ ταυτότητα τοῦ Ὀθωμανοῦ, εἶναι ἀνεπιτυχὴς καὶ δὲν συμφέρει στὸ ὀθωμανικὸ κράτος». Ὁ διαχωρισμός εἶναι σαφής: ἡ ὀθωμανικὴ ιδιότητα ἀφορᾷ μόνον στὴν ἐθνικότητα: ὡς πρὸς τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα παραμένουν Ἀρμένιοι, ὅπως οἱ λοιποὶ παραμένουν Ἕλληνες, Τοῦρκοι, Βούλγαροι κ.τ.λ. Ἡ διαφύλαξη καὶ ἐνίσχυση τῶν ἐθνικῶν ταυτοτήτων δὲν θὰ ἐπιφέρει βεβαίως τὴ διάσπαση τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐφ' ὅσον ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἑτερογενῶν κοινοτήτων ἐμφορεῖται ἀπὸ τὴν αἴσθηση τοῦ δικαίου καὶ τῆς νομιμοφροσύνης, προϋποθέσεις θεμελιώδεις γιὰ τὴν εὐημερία καὶ πρόοδο τῆς κοινωνίας. Γιὰ τὸ ΑΦΦΚ, ἡ πολιτικὴ νομιμοφροσύνη ἀφορᾷ σὲ συγκεκριμένους τρόπους καὶ μέσα πολιτικῆς δράσης: στὴν ἐντυπὴ κυκλοφορία τῶν ἰδεῶν, στὶς εἰρηνικὲς συναθροίσεις καὶ στὸ κοινοβουλευτικὸ ἔργο. Τὰ ἐχθριαστικά μέσα καὶ οἱ δυνα-

24. Τὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ ἡ μετεγγραφή του μὲ λατινικοὺς χαρακτήρες δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Erdal İter στὸ *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM), ἀρ. 4 (Ἰανουάριος 1993), σσ. 520-556. Οἱ σχετικὲς παραπομπὲς τῆς ἐργασίας ἀφοροῦν στὴ δημοσίευση αὐτή. Τὸ πρόγραμμα τοῦ κόμματος, στὴν ἀρμενικὴ γλώσσα, δημοσιεύει καὶ ὁ Manuk G. Jizmejian, *Patmutiun amerikahai Kaghakakan Kusaksutiants, 1890-1925*, [Ἱστορία τῶν Ἀρμενικῶν-Ἀμερικανικῶν πολιτικῶν κομμάτων, 1890-1925], Fresno, Calif. 1930, σσ. 168-172. Πρὸβλ. Richard G. Hovannisian, *Armenia on the road to Independence, 1918*, Μπέρκλεϊ-Λὸς Ἀντζελες, Λονδίνο 1967, σ. 282 ἀρ. 54.

μικρές ενέργειες προορίζονται μόνον έναντίον δυνάμεων, οί όποίες επιβουλεύονται τή συνταγματική τάξη και νομιμότητα. Ή διακήρυξη θέλει τούς Άρμενίους άτομα δημοκρατικών αντιλήψεων, στήν καλλιέργεια και έμπέδωση τών όποιων συμβάλλει τó πνεύμα πού διαπνέει τήν άρμενική εκκλησιαστική και κοινοτική όργάνωση. Έπισημαίνεται, έν τούτοις, ότι ή ειρηνική διαβίωση και όμοψυχία δέν διασφαλίζονται μόνον μέ τή συναίνεση τών Άρμενίων. Έφ' όσον τó σύνταγμα άποτελεί τόν θεμέλιο λίθο τού πολιτεύματος, ή πολιτική χειραγώγηση τών κοινοτήτων θά πρέπει νά έχει ως γνώμονα τήν έννοια τής πολιτικής άνοχής. Ή έπιβολή επί άλλων πολιτικών σχηματισμών θά σήμαινε τήν κατάλυση τού πολιτεύματος, τó όποίο οικοδομείται επί τής ελεύθερης πολιτικής βούλησης και τής ελεύθερης κυκλοφορίας τών ιδεών.

Στίς συγκεκριμένες προγραμματικές άναφορές ό διαχωρισμός μεταξύ πολιτικού και έθνικού στόχου είναι σαφής: ό πρώτος έγκειται στήν έκτενή και επί τó δημοκρατικότερον τροποποίηση τού συντάγματος, καθώς και στήν βαθμιαία έφαρμογή τής αποκέντρωσης ως προϋπόθεσης πολιτικής ανεξαρτησίας τού όθωμανικού κράτους, ένώ ό έθνικός (milli) στόχος προέβαλλε: α) τή διασφάλιση τού άπαραβίαστου τού προνομιακού καθεστώτος· β) τήν άναθεώρηση, βάσει τών νέων δεδομένων και άπαιτήσεων, τών έθνικών κανονισμών· γ) τόν διαχωρισμό τών θρησκευτικών ύποθέσεων από τις διοικητικές, ιδίως ως πρós τά θέματα τής παιδείας, και δ) μέτρα γιά τή διάσωση και ανάπτυξη τής άρμενικής γλώσσας, ιστορίας και λογοτεχνίας, καθώς και τών άρμενικών μνημείων και καθιδρυμάτων.

Αντιθέτως, τó καταστατικό τού Όθωμανικού Πολιτικού Συνδέσμου παρουσιάζεται μέ λακωνική, συνοπτική διατύπωση και χωρίς τήν πρόταξη ιδεολογικής διακήρυξης.²⁵ Ό συντάκτης μάς εισάγει άπ' εύθείας στούς στόχους τού Συνδέσμου: «1. Ένίσχυσις τού συνταγματικού καθεστώτος και σύντονος επιδίωξις πιστής και ειλικρινούς έφαρμογής τών συνταγματικών ελευθεριών δι' όλους έν γενεί τούς όθωμανούς· 2. Πρós περιφρούρησιν τής άκεραιότητος τού συνταγματικού Όθωμανικού Κράτους ένίσχυσις και διάδοσις τής ιδέας τής πολιτικής ένότητος τών έν τῷ Κράτει διαφόρων έθνικοτήτων· 3. Έπιδίωξις ειλικρινώς και άμειβαίως φιλικών σχέσεων μετά τών άλλων Κρατών και ιδία στενωτέρα προσέγγισις πρós τά Κράτη τής Χερσονήσου τού Αίμου λόγω γειτνιάσεως και ταυτότητος συμφερόντων· 4. Έλευθέρα τών ατόμων θρησκευτική, πνευματική και κοινωνική ανάπτυξις επί τή βάσει τών ιδιαίτερων παραδόσεων έκάστης έθνικότητας. Έπομένως τó άπαραβίαστον τού άνέκαθεν ύφισταμένου δι' έκάστην έθνικότητα εκκλησιαστικού, εκπαιδευτικού και κοινωνικού έν γενεί καθεστώτος». Οί παραπάνω στόχοι θά επιδιωχθούν «διά τής διαδόσεως τών ιδεών και άρχών τού

25. Βλ. Κανονισμός τού έν Κωνσταντινουπόλει Όθωμανικού Πολιτικού Συνδέσμου, Κωνσταντινούπολη 1909, στόν όποίο και οι σχετικές παραπομπές τής έργασίας.

Συνδέσμου εἰς τὸν λαὸν καθ' ἅπαν τὸ Κράτος καὶ ἐν εὐρείᾳ κλίμακι· διὰ τῆς ἐν τῷ Κοινοβουλίῳ ὑποστηρίξεως πολιτικοῦ κόμματος ἀσπαζομένου τὰς ἀρχὰς τοῦ προγράμματος· διὰ τοῦ τύπου, διὰ συλλαλητηρίων καὶ παντὸς ἄλλου νομίμου μέσου».

Δὲν νομίζω ὅτι ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση τὸ φιλοκαθεστωτικὸ καὶ φιλοσυνταγματικὸ στίγμα τῶν δύο κομματικῶν προγραμμάτων. Ἐν τούτοις, δὲν ἀναιρεῖται ἡ ὑπόνοια ὅτι γιὰ ἀμφότερα, ἡ μεταπολίτευση ἀποτελεῖ ἓνα πολιτικὸ πρόκριμα, ἓνα εὐφορὸ πολιτικὸ ἔδαφος γιὰ τὴ ρίζωση καὶ εὐδοκίμηση τῶν ἐθνοκεντρικῶν τοὺς αἰτημάτων. Ἰδίως γιὰ τὸν Πολιτικὸ Σύνδεσμο, ὃς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ ἔκφραση, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τηρεῖ καλὰ τὰ προσχήματα μὲ τὴ διακήρυξη τῶν γενικῶν ἀρχῶν γιὰ τὴν περιφρούρηση τῆς συνταγματικῆς τάξης, τὴ σύντονη ἐπιδίωξη τῆς πιστῆς καὶ εἰλικρινοῦς ἐφαρμογῆς τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν γιὰ ὅλους κ.τ.λ. Πέραν αὐτοῦ ὁμως, οἱ ἀναφορὲς σὲ συγκεκριμένα πολιτικὰ διαβήματα ἀφοροῦν κατ' ἀρχὴν στὴ βελτίωση τοῦ κοινοτικοῦ καθεστώτος καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἑλληνο-οθωμανικῆς ἀρχηγείας καὶ ὄχι πάντως στὴν ἐπεξεργασία πολιτικῶν ιδεῶν γιὰ τὴν ἐνδοψία τῆς πολιτειακῆς μεταβολῆς καὶ στὴ συνακόλουθη διατύπωση προτάσεων γιὰ τὴ βελτίωση τοῦ πολιτεύματος. Ἀναφέρει ἐνδεικτικῶς: «Περὶ ἐκλογῶν. Ἐφαρμογὴ τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας εἰς πάσας ἐν γένει τὰς τε βουλευτικὰς καὶ λοιπὰς τοπικὰς ἐκλογάς. Περὶ ἐκπαιδεύσεως: Ἀναγνωρίζομένης τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκπαιδεύσεως, παρέχεται εἰς πάντα Ὅθωμανὸν τὸ δικαίωμα τοῦ ἰδρύειν παντὸς βαθμοῦ καὶ εἵδους σχολὰς συμφῶνως τῷ εἰδικῷ νόμῳ. Περὶ δημοσίας ἀσφαλείας. Ἐφαρμογὴ συντόνων καὶ ἀποτελεσματικῶν μέτρων πρὸς ἀποκατάστασιν πλήρους καὶ διαρκοῦς ἀσφαλείας καὶ τάξεως ἀνὰ τὸ Κράτος. Περὶ φορολογίας. Ἐλάττωσις τοῦ φόρου τῆς δεκάτης, παρακώλυσις μονοπωλίων παραβλαπτόντων τὴν παραγωγὴν καὶ τὸ ἐμπόριον» κ.τ.λ. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ καὶ τὸ αἶτημα περὶ αὐτοδιοικήσεως καὶ ἀποκεντρώσεως τῶν διοικητικῶν λειτουργιῶν, ἀποσπασματικὰ διατυπωμένο, δὲν μᾶς πείθει ὅτι διαπνέεται ἀπὸ τὴ θεμελιώδη ἀρχὴ τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ὁποία προβάλλει τὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκησιν ὡς ζωντανὸ κύτταρο τῆς γνήσιας δημοκρατίας. Πόσο μᾶλλον ὅταν οἱ ὑπὸ τὸν πρίγκιπα Sabahattin φιλελευθεροί, ὑποστηρίζοντας δυναμικὰ τὸ ἀντίστοιχο αἶτημα, εἶχαν ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τοὺς τὸ ἀγγλικὸ πολίτευμα.²⁶

26. Γιὰ τὶς ἱστορικές προϋποθέσεις τῆς ἀποκέντρωσης στὴν Ὅθωμανικὴ Αὐτοκρατορία βλ. Yaşar Yücel, «Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona dair Genel Gözlemler», *Belleten* 38, ἀρ. 152 (1974), σσ. 657-708. Γιὰ τοὺς προγραμματικούς στόχους τῶν φιλελευθέρων βλ. «Doctrines et programmes des partis politiques ottomans», *Revue du Monde Musulman*, τόμ. 22, Μάρτιος 1913, σσ. 159-162· Ahmed Bedevi Kuran, ὁ.π., σ. 169 κ.έ.· τοῦ ἴδιου, *Osmanlı İmparatorluğunda inkilâp hareketleri ve Milli Mücadele*, Κωνσταντινουπόλη 1956, σσ. 406-407 καὶ P. Fesch, *Constantinople aux Derniers Jours d'Abdul Hamid*, Παρίσι 1907, σσ. 380-382.

Βεβαίως και τὸ ΑΦΦΚ, προκρίνοντας στὸ πρόγραμμά του τὴν ἀποκέντρωση, δὲν ἀποφεύγει νὰ συνδέσει αὐτὴ τὴ διοικητικὴ μεταρρύθμιση μὲ τὸ αἷτημα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικῶν κοινοτήτων. Ἐν τούτοις, τὸ λεξιλόγιο καὶ ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς διακήρυξης καταδηλώνουν συντάκτες ἐξοικειωμένους μὲ τὰ ἐννοιολογικὰ ἐφόδια τοῦ δυτικοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἔχοντας τὴν ἐποψη τῆς πολιτειακῆς μεταβολῆς ἐπεξεργάζονται πολιτικὲς προτάσεις γιὰ τὴν περιστολὴ τῆς ἀπολυταρχίας, τὴ διευρύνση τῶν ἐλευθεριῶν, τὴν ἀποτελεσματικότερη κατοχύρωση τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος καὶ τὴν ἐμπέδωση τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας· κοντολογίς, ἐντάσσουν ὀργανικὰ τὸ αὐτονομιστικὸ τους αἷτημα σὲ ἓνα σύγχρονο, φιλελεύθερο πρότυπο πολιτειακῆς ὀργάνωσης.

Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωση ὅτι στὴν κομματικὴ διακήρυξη ἀπαντᾶται ἡ ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀναδεικνύεται πλήρως ὡς ἡ ἀρχὴ τὴν ὁποία κληροδότησε στὴ φιλελεύθερη πολιτικὴ σκέψη ὁ Ρουσσώ, δηλαδὴ ὡς ἡ πολιτικὴ ιδιότητα τοῦ συλλογικοῦ σώματος ποὺ συγκροτεῖ τὴν πολιτικὴ κοινωνία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, γιὰ τὸ Ramgavar εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ κυριαρχία δὲν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸ γνῶρισμα τοῦ ἡγεμόνα καὶ ἐπιπλέον, ἡ λαϊκὴ βούληση μαζί μὲ τὰ θεμελιώδη πολιτικὰ δικαιώματα τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας ἀνάγονται σὲ ἀκρογωνιαίους λίθους τῆς συνταγματικῆς νομιμότητος. Ἐν τούτοις, δὲν ἀποτολμᾶται ἡ ἀπόσπαση τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος συμπράττει μὲ τὴ Βουλὴ καὶ τὴ Γερουσία στὸν τομέα αὐτό, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ δικαστικὴ ἐξουσία κατοχυρώνεται ἔναντι τῶν ἐπεμβάσεων τῆς κυβέρνησης καὶ θεοπίζεται ἡ πολιτικὴ εὐθύνη τῆς τελευταίας ἐνώπιον τοῦ Κοινοβουλίου. Θὰ ἔλγα, συνεκτιμώντας καὶ τὶς διατάξεις γιὰ τὸ ἀνεύθυνον τοῦ ἡγεμόνος καὶ τὴ σύμπραξί του μὲ τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο ὡς πρὸς τὸ κυβερνητικὸ ἔργο, ὅτι ἐπέρχεται στὴ σκέψη ἓνα πρότυπο διακυβέρνησης ποὺ προσιδιάζει πρὸς τὴ γαλλικὴ συνταγὴ τῆς χρυστῆς τομῆς (*juste milieu*): Σύμπνοια καὶ συνεργασία ἡγεμόνα καὶ κυβέρνησης, ποὺ ἀποφέρουν καὶ διασφαλίζουν τὴν κυβερνητικὴ σταθερότητα, ἐν τέλει ὅμως καὶ ἓνα ἀναιμικὸ Κοινοβούλιο, ποὺ μπορεῖ εὐκολὰ νὰ μετασχηματισθεῖ καὶ ποὺ ἐπενεργεῖ πολὺ περισσότερο γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ κυβερνητικοῦ σχήματος καὶ τὴν ἀμβλύνση κοινωνικῶν προβλημάτων.²⁷ Ἕνα πολιτικὸ σύστημα ποὺ συνάδει πάντως πρὸς τὴν πολιτικὴ παράδοση τῆς θεοκρατικῆς ὀθωμανικῆς μοναρχίας.

Ὑπὸ τὸν ἰδεαλιστικὸ τους οἴστρο, τὰ δύο κόμματα θεωροῦσαν, προφανῶς, ὅτι ἀκόμη καὶ αὐτὴ ἡ πολιτειακὴ ἐκδοχὴ ἐξασφάλιζε τὴ βαθμιαία αὐτονόμηση τῶν ἐθνικῶν κοινοτήτων, ἂν ὅχι τὴν «ἐκ τῶν ἔσω» ἄλωση τῆς

27. Τὴν ἐλλαδικὴ ἐκδοχὴ τοῦ φαινομένου μελετᾷ ὁ Νικηφόρος Διαμαντοῦρος, «Ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ λειτουργία του κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα», *Ὁψεις τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἐπιμέλεια: Δ. Γ. Τσαούσης, Ἀθήνα 1984, σσ. 55-71.

Αυτοκρατορίας. Ἀρκεῖ νὰ ἐφαρμόζονταν ὄντως ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσονομία. Ὅμως, ἡ ραγδαία ἐκδήλωση τοῦ ὑπολανθάνοντος φυλετικοῦ ἐθνικισμοῦ τοῦ Κομιτάτου τοὺς προσγείωσε. Καὶ τὸ χειρότερο: συνειδητοποιώντας τὸ μέλλον τῆς Αυτοκρατορίας ὑπὸ τὴν ἐπίδραση μιᾶς ἰδεολογίας, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε συγκερασμὸ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐθνικισμοῦ μὲ τὸν αὐταρχισμό τῆς Ἀνατολῆς, ἐπέλεξαν τὸν ἐφοδιασμὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐθνικιστικὸ ὄπλοστάσιο γιὰ νὰ ἀντιπαραταχθῶν. Λίγη σημασία ἔχει ἴσως τὸ ὅτι ἡ ἐλληνοσθωμανικὴ πλευρὰ ἐπιβραδύνθηκε ὡς πρὸς τὴν σύνδεσθί της στὸ ἄρμα τοῦ ἀλυστρωτισμοῦ λόγω τῆς σθεναρῆς ἀντίστασης τοῦ Ἰωακείμ Γ'. Μετὰ ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους οἱ ἐθνικὲς κοινότητες τῆς Αυτοκρατορίας ἀφέθηκαν στὸν ἄκμονα τῆς ἐθνικιστικῆς σφυρηλασίας²⁸ μὲ τὰ γνωστὰ ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὴν ἐπιβίωσή τους στὴ μικρασιατικὴ ἐνδοχώρα.

Ἡ περίπτωσις τῶν δύο αὐτῶν κομματικῶν σχηματισμῶν μᾶς ἀνασυνδέει, προσφυῶς νομίζω, μὲ τὸ ζήτημα τοῦ ἰδιόμορφου πολιτικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς Ὄθωμανικῆς Αυτοκρατορίας. Μία διαδικασία ἀνασυγκρότησις ἑξωγενῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπρόσφορη γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῶν φιλελευθερῶν θεσμῶν τοῦ δυτικοῦ πολιτεύματος. Ὡς τὸ ποῦμε ἄλλιως: Ἐγκλωβισμένη στὴ θεοκρατικὴ ἔδραση καὶ τὴν αὐταρχικὴ ἰδιοσυγκρασία τῆς πολιτικῆς της παράδοσις ἡ ὀθωμανικὴ κοινωνία ὀλιγώρησε ὡς πρὸς τὶς κατακτήσεις τῆς δυτικῆς πολιτικῆς σκέψης καὶ τὴ μετεξέλιξη τῶν πολιτικῶν θεσμῶν. Ἀπέτυχε στὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς νομικῆς τάξεως στὴν ὁποία προστατεύονται τὰ θεμελιώδη ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ οἱ πολιτικὲς ἐλευθερίες, στὴ δημιουργία δηλαδὴ ἐνὸς θεσμικοῦ πλαισίου γιὰ τὴ διάπλωση τῆς συνείδησις τοῦ πολίτη, καὶ ἐκτέθηκε ἔτσι ἀνοχύρωτη στὴν ὀρμὴ τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὅπως αὐτὸς μὲ τὴν ἐκρηκτικὴ του μορφή ἐκδηλώθηκε στὸν βαλκανικὸ χῶρο.²⁹ Ὑπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς, οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ ἀναπτύχθηκαν, ἐν πολλοῖς, ἔξυπηρετώντας τὴν ἐδραίωση καὶ τὴν ἐπίρρωση τῆς ἐπικρατοῦσας ἐθνοκεντρικῆς ἰδεολογίας παρὰ συμβάλλοντας στὴ διαμόρφωση μιᾶς κοινωνίας πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ εὐημερίας.

Μὲ τὰ ζητήματα ὅμως αὐτὰ ἔχει ἤδη ἀναμετρηθεῖ ἡ ἐπιστήμη καὶ θὰ ἦταν περιττὸ, θαρρῶ, νὰ ἐπισημάνω τὴν ἀντινομία μεταξὺ τῶν ἐθνικιστικῶν πολιτικῶν ἀποκλίσεων καὶ τοῦ αἰτήματος ἐκφιλελευθερισμοῦ τῆς

28. Γιὰ τὴ συνεργασία Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ βλ. J. K. Hassiotis, «Shared illusions: Greek-Armenian Co-operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)», *Greece and Great Britain during World War I. First Symposium*, Θεσσαλονίκη, Institute For Balkan Studies, 1985, σσ. 139-187. Πρβλ. J. K. Hassiotis, «The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)», *Neo-Hellenika* 4 (1981), σσ. 69-109.

29. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόδειγμα τοῦ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, «'Νοερὲς κοινότητες' καὶ οἱ ἀπαρχές τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος στὰ Βαλκάνια», *Ἐθνικὴ ταυτότητα καὶ ἐθνικισμὸς στὴ νεότερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1997, σσ. 53-131.

κοινωνίας ως μεθοδολογικού εργαλείου για τη μελέτη των πολιτικών συμπεριφορών του έλληνοτουρκικού χώρου.³⁰ Η ιστορική νομοτέλεια, με κορυφαίο παράδειγμα τη Μικρασιατική Καταστροφή, απέδειξε ότι η μετεξέλιξη μίας πολυεθνικής κοινωνίας σε πολιτική κοινότητα δεν μπορεί να συμβαδίσει με την υπονόμηση της έτερότητας του άλλου, με τον εξοστρακισμό δηλαδή της θεμελιώδους έννοιας της πολιτικής ανοχής.³¹

Με βάση το υπάρχον γνωσιολογικό και ερευνητικό υπόβαθρο, αποδίδουμε κατά κανόνα μη λανθάνουσες φιλελεύθερες προθέσεις στους ιδεολόγους του Όθωμανισμού, στη φιλοδυτική φιλελεύθερη παράταξη του πρίγκιπα Sabahattin και σε όρισμένους Νεο-Φαναριώτες, οι οποίοι πίστεψαν ειλικρινά στις ιδεολογικές αρχές του Τανζιμάτ. Προς αυτήν την κατεύθυνση ως μου επιτραπεί να υποθέσω και τον προσανατολισμό των φορέων του Έλληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Η περαιτέρω ερευνητική και αναλυτική εργασία θα μας αποκαλύψει.³² Πάντως, οι ένδειξεις που αφορούν σε πνευματικούς ανθρώπους διαπνεόμενους από βασικά άρθρα της πνευματικής παρακαταθήκης του Διαφωτισμού στοιχειοθετούν βάσιμες προϋποθέσεις ως προς την ανάδειξη κοινωνικής συμπεριφοράς και πολιτικών προθέσεων με γνώμονα την πολιτική αρετή της ελευθερίας και της ανοχής.

30. Πρβλ. τις έπισημάνσεις του Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, σσ. 409-462. Ός προς τόν έλλαδικό χώρο, τό υπόδειγμα αξιοποιείται πολύ εύστοχα από τόν Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, *Τό όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1992. Τό ίδιο κείμενο στά αγγλικά: «The Vision of Freedom in Greek Society», *Journal of the Hellenic Diaspora* 19/1 (1993), σσ. 5-29.

31. Η έννοιολογική αποσαφήνιση του όρου άφορά κυρίως στους John Locke, *Epistola de Tolerantia*, έκδοση R. Klibansky – J.W. Gough, Όξφόρδη, Oxford University Press, 1968 και Voltaire, *Traité sur la Tolérance à l'occasion de la mort de Jean Calas*, στο Voltaire, *L'affaire Calas*, έκδοση Jacques Van den Heuvel, Gallimard, ά.τ., 1975, σσ. 88-194.

32. Στην κοινωνική σύνθεση του ΕΦΣΚ και στην ιδεολογική του φυσιογνωμία αναφέρεται ή μονογραφία του Χάρη Έξερτζόγλου, *Έθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τόν 19ο αιώνα. Ό Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα 1996. Έξ άλλου, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών έκπονείται ή διδακτορική διατριβή, *Ό έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος (1861-1923): ή ελληνική παιδεία και έπιστημη ως έθνική πολιτική στην Όθωμανική Αύτοκρατορία*, από τόν συνάδελφο Γιώργο Γ. Γιαννακόπουλο.